

L'esfinx de la Modernitat

Escrits en homenatge a Salvi Turró

Àlex Mumbrú Mora

José M.ª Sánchez de León Serrano (eds.)

L'esfinx de la Modernitat

L'esfinx de la Modernitat

Escrits en homenatge a Salvi Turró

Àlex Mumbrú Mora

José M.ª Sánchez de León Serrano (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filosofia UB

Sumari

Introducció

Àlex Mumbrú Mora, José M. ^a Sánchez de León Serrano	9
--	---

GÈNESI DEL MODEL TRANSCENDENTAL

1. Gènesi del model filosòfic transcendental en Kant Francesc Forn i Argimon.....	21
2. Els prefacis A i B de la <i>Crítica de la raó pura</i> . Una anàlisi comparativa Miquel Montserrat i Capella	41

CAPGIRAMENTS DEL TRANSCENDENTALISME

3. «Una flama pura que crema per si sola». La polèmica de Jacobi amb Fichte Ramon Coletes Caubet	67
4. «La intuïció és intel·lectual»: Schopenhauer contra Kant, amb Kant Fernando Martínez Herrera	85
5. Nietzsche: <i>Sobre veritat i mentida en sentit extramoral</i> , encara Abel Cutillas	101
6. Un argument epistemològic per atacar l'idealisme transcendental de Husserl. Defensa d'una fenomenologia realista Rubèn Guilanyà Serrano	121

COSMÈTICA I ORDRE DEL MÓN

7. Spinoza, o de l'ésser com a acció i la desintegració del món José M. ^a Sánchez de León Serrano	139
---	-----

8. L'art: propedèutica o superació de la filosofia? Comparació entre Fichte i Schelling Marta Nebot Querol	157
9. Hölderlin: entre Kant i els grecs Àlex Mumbrú Mora	179
10. Quin tipus de conceptes són necessaris per fer del món un món? La <i>Ciència de la lògica</i> com a diccionari ontològic Michele Cardani	203
 SAVIESA I MUNDANITAT	
11. Moralistes francesos: algunes implicacions per a la (teoria) política Javier Pamparacuatro Martín	223
12. Kant, Hegel i l'ensenyament de la filosofia: una invitació a filosofar Mònica Carbó	241
 Nota sobre els autors	 263
Índex onomàstic	267
Índex analític.....	271

Introducció

L'esfinx és una figura mitològica usualment representada amb cos de lleó, ales d'àguila i cap i bust femenins. En la versió grega, l'esfinx custodia la ciutat de Tebes, proposa enigmes als viatgers que hi volen entrar i provoca la mort de qui erra la resposta. La representació artística més coneguda d'aquest monstre mític és l'esfinx de Giza, a Egipte, obra monumental envoltada d'incògnites pel que fa a l'autoria, la data exacta i el propòsit de la seva edificació. Per tots aquests motius, avui dia el mot 'esfinx' continua sent sinònim de misteri, enigma, trencaclosques irresoluble.

L'expert en filosofia moderna Salvi Turró s'ha servit de la imatge de l'esfinx per descriure l'època de la Modernitat (Turró, 2016: 50). Evocant l'escultura de Giza, ha caracteritzat l'esfinx de la Modernitat solcada d'esquerdes i fractures, clarament visibles per a qui l'examina de prop. Amb aquesta poderosa imatge, Turró ha transmès de manera efectiva un seguit d'idees sobre el pensament modern. D'entrada, presentar la Modernitat en aquests termes equival a qualificar-la de misteri irresoluble, d'enigma que mai no podrà ser esclarit del tot. A més, l'al·lusió a les fissures de l'esfinx suggereix la impossibilitat de formar-se una noció homogènia i unitària del fenomen modern. A aquestes significacions podríem afegir-hi una tercera, suggerida pel mite d'Èdip i l'esfinx de Tebes: el misteri de l'època moderna constitueix en el fons l'enigma de la nostra pròpia contemporaneïtat entesa com a continuació —i àdhuc realització— de la Modernitat. Entendre'ns a nosaltres mateixos passa així indefectiblement per dilucidar el nostre vincle amb allò modern (Turró, 2016: 13).

Salvi Turró ha consagrat la seva llarga i prolífica activitat filosòfica a desentrançar l'enigma de la Modernitat, i ho ha fet atenint-se escrupolosament als trets esmentats més amunt. Ha renunciat conscientment als metarelats establerts sobre el període modern que mitiguen el seu caràcter problemàtic i n'ignoren les esquerdes. Distanciant-se d'estereotips i apriorismes simplificadors, ha adoptat un enfocament fidel a la complexitat del fenomen modern i obert a la irreductible pluralitat de veus que l'integren, prenent tothora com a criteri investigador últim la positivitat dels textos. Aquest respecte pel factual i el concret no li ha impedit examinar el desenvolupament del pensament modern des d'una perspectiva panoràmica, defugint d'aquesta manera l'excessiva espe-

cialització i parcel·lació pròpies del nostre temps. Així mateix, ha sabut connectar la recerca historiogràfica amb les inquietuds contemporànies mostrant com els problemes que afronta la filosofia moderna encara ens interpel·len —continuen sent *moderns*, diríem—. Examinem a continuació alguns dels eixos vertebradors de la seva tasca docent i investigadora.

Són tres els pensadors sobre els quals Salvi Turró ha centrat principalment la seva recerca: Descartes, Kant i Fichte. Tots tres pertanyen a una certa tradició de pensament, la filosofia transcendental, de la qual cadascun encarna una fase o un aspecte determinat. L'estudi aprofundit d'aquests autors ha possibilitat tractar problemes i qüestions relatius a la Modernitat com a època. Així, els seus treballs sobre Descartes reconstrueixen el sorgiment de l'època moderna i el trànsit del naturalisme renaixentista al model explicatiu mecanicista propi de la nova ciència.¹ Les seves investigacions sobre Kant il·luminen aspectes crucials no només del pensador de Königsberg, sinó també del pas de la primera a la segona Modernitat en qüestions com ara la reflexió filosòfica sobre la història, entesa ara com a àmbit de realització de les fites morals de l'ésser humà.² Quant a Fichte, Turró mostra, per exemple, que el desenvolupament de la filosofia juridicomoral moderna culmina en la seva doctrina de la intersubjectivitat i pot ser delineada retrospectivament a partir d'aquesta.³

Salvi Turró ens recorda que aquests grans pensadors —així com la resta de lluminàries que poblen el cel del pensament modern— són, al capdavant, individus reals esforçant-se per «orientar-se en el món», subjectes a les mateixes inquietuds i angoixes d'antics i medievals.⁴ Aquesta atenció a l'individu concret

1 L'obra que inaugura les seves investigacions sobre el pensament de Descartes és la tesi de llicenciatura, *Descartes. Del hermetismo a la nueva ciencia* (1985). Cal remarcar també les traduccions i edicions, al castellà i al català, respectivament, d'*El mundo. Tratado de la luz* (1989) i les *Regles per a la direcció de l'enginy* (1998), obres que inclouen valuosíssimes introduccions al pensament cartesià, així com el projecte de reconstrucció del seu pensament ètic a *Descartes. Llibertat i generositat. Textos morals* (2010).

2 La principal aportació en aquesta línia d'investigació és *Trànsito de la naturaleza a la historia en la filosofía de Kant* (1996), sense oblidar obres com *Lliçons sobre història i dret a Kant* (1997) i els articles «Llei pràctica i esquematització (de Kant a Fichte)» (1997) i «La filosofia moderna a la llum de la intersubjectivitat» (2003), aquest últim reeditat a Turró (2016: cap. 5). Cal indicar també la traducció al català dels opuscles kantians dedicats a qüestions de filosofia de la història (Turró, 2002).

3 Vegeu la monografia *Fichte. De la consciència a l'absolut* (2011).

4 «Con este enraizamiento de la moral en la existencia inmediata, el texto cartesiano refleja una concepción de la vida filosófica, en tanto que culminación de la dimensión moral, en perfecta continuidad con las escuelas de la antigüedad. Lejos de una comprensión —como quizás sea la nuestra o de la “modernidad”— de la moral o de la filosofía como mera reflexión o argumentación académicas sobre cuestiones de fundamentación o principios, la filosofía cartesiana, como sabiduría capaz de iluminar el uso de la libertad potenciando su eficiencia, transforma la existencia humana, de modo que el mismo filósofo se convierte en maestro moral y su vida en profesión de vida ética» (Turró, 2010: 30-31).

i a la seva necessitat de guiatge existencial té la virtut d'il·luminar el denominador comú d'antics i moderns més enllà d'etiquetes i estereotips, així com de mostrar allò que constitueix el *proprium* de la Modernitat. Si es pot parlar d'un món modern diferenciat de l'antic i el medieval és perquè se'n distingeix precisament per la seva manca de punts de referència estables i dotats de significació esteticomoral, és a dir, per l'absència d'aquells trets que fan del món un κόσμος en el sentit més genuïnament grec. Així, la presumpta novetat del període modern no rau en una descoberta o troballa que relegués a l'obsolescència les èpoques anteriors, sinó més aviat en una *pèrdua*: l'ensorrament del món entès com un tot jerarquitzat de caire físicomoral en què resplendeix la saviesa del seu autor i que s'erigeix en font absoluta de normativitat. Sense caure en esquemes simplificadors i respectant la irreductible complexitat del fenomen modern, Turró mostra que el desenvolupament de la filosofia de Descartes a Hegel pot ser llegit com l'esforç de confrontar aquesta pèrdua i restaurar una certa «cosmicitat».

Observem, seguint Turró, algunes de les característiques d'aquesta cosmicitat que —trobant en el *Timeu* de Plató la seva formulació canònica— es desintegram en la Modernitat. Segons aquesta representació del món, la totalitat del real constitueix un ordre bell, bo i intel·ligible —*kósmos kalòs kai agathós*—. No trobem en el model timeic —i aquí rau la diferència fonamental amb la nostra visió del món— una separació nítida entre l'àmbit físic, l'ètic i l'estètic, i per aquest motiu Turró parla encertadament d'«unitat físicomoral». El món concebut com un κόσμος constitueix en i per si mateix la font i el model de tota normativitat —física, ètica, estètica o política—. La tasca de la filosofia consisteix a fer palès aquest ordre, posar-lo de manifest a les ments no avesades filosòficament, fomentant la seva contemplació i emulació. D'aquesta manera, el savi i el seu estil de vida virtuós es basen en imatge fidel de la pulcritud, regularitat i noblesa del κόσμος. Malgrat les seves diferències, aquest model és clarament recognoscible en Plató, Aristòtil i l'estoïcisme, i esdevé hegemònic a l'antiguitat tardana i a l'edat mitjana.

Amb l'adveniment del cristianisme, el model timeic de cosmicitat —originàriament pagà— s'entrelliga amb el missatge revelat i l'orientació històrica pròpia del pensament bíblic, i dona lloc així a la imatge dels dos llibres: el de la Creació —és a dir, el model timeic com a tal— i el de l'Escriptura, vehicle de la revelació. La relació entre ambdós models és de correspondència i reciprocitat: cadascun d'ells manifesta amb el llenguatge que li és propi la saviesa i bondat del creador, de manera que el llibre de l'Escriptura il·lumina el de la Creació i viceversa (Turró, 2016: 50). Aquesta distribució i complementarietat d'àmbits s'expressa igualment en el procediment típic del pensament medieval, que en últim terme pretén harmonitzar el missatge revelat i la filosofia grega.

L'anomenada 'revolució científica' del segle XVII dissol aquest maridatge, d'altra banda no sempre harmoniós. La «mcanització de la imatge del món» —per emprar la famosa expressió d'E. J. Dijksterhuis— acomplida per Galileu, Descartes, Boyle i Newton, homogeneïtza l'univers físic i redueix l'explicació dels fenòmens naturals a matèria en moviment, rebutjant com a mera ment subjectives nocions pròpies del model timeic —tals com la teleologia i les formes substancials—, així com la correspondència simbolicometafòrica entre l'àmbit natural i el teològic (Turró, 2016: 61). L'ordre natural adquireix una nova intel·ligibilitat, més precisa i tècnicament fecunda, però al preu de perdre la seva pulcritud i noblesa, ço és, aquelles peculiaritats que justament feien de la natura un κόσμος. Per expressar-ho en els termes de Pascal, tan preuats per Turró: «El silenci eternal d'aquests espais infinits m'esglaia». Aquesta transformació radical del llibre de la Creació no podia deixar intacte el llibre de l'Es-criptura, el qual és sotmès també a un escrutini crític i racional a partir de la segona meitat del segle XVII —vegeu la crítica bíblica de Spinoza i Richard Simon— que qüestiona tant la seva unitat com el seu origen diví (Turró, 2016: cap. 3). La Modernitat consuma, doncs, una autèntica «des-mundanització» o destrucció de l'ordre del món, del κόσμος entès com a ordre físicomoral.

Si d'aquest moment ençà és possible algun tipus de cosmicitat, aquesta ja no pot ser concebuda com una realitat donada que el pensament es limita a copiar; es tracta de reconstruir l'ordre del món mitjançant l'activitat humana. És en aquest sentit que Salvi Turró encunya el feliç terme de 'cosmètica' per descriure els projectes «mundanitzadors» del pensament modern, especialment els conceptualitzats per Kant i els pensadors de l'idealisme alemany (Turró, 2023). Tal com mostra Turró, el propòsit d'aquests projectes és restablir la cosmicitat perduda, entesa ara com a exigència pràctica de la raó: si la realitat apareix desproveïda de tota significació moral, caldrà instaurar-la històricament per mitjà de l'acció d'una comunitat de subjectes racionals. La realitat, tot i no ser-ho inherentment, haurà d'esdevenir κόσμος! Vet aquí una traducció en l'àmbit pràctic de la revolució epistemològica operada per Kant: de la mateixa manera que és l'objecte que s'ha d'adequar al nostre intel·lecte, la realitat haurà de doblegar-se als dictats de la raó pràctica.⁵

Com assenyalava Turró, aquest «programa de sistema» de l'idealisme alemany permet recuperar l'ideal de saviesa mundana i la funció consoladora de la filosofia pròpies del model timeic, així com reprendre temes centrals de la teologia

⁵ Pel que fa a aquesta revolució en la manera de pensar, vegeu la *Crítica de la raó pura* (KrV, BXVII) recentment publicada en català, traduïda per Miquel Montserrat i Capella, i editada i presentada per Salvi Turró (Kant, 2024).

cristiana després del radical qüestionament del llibre de l'Escriptura per part de la crítica bíblica. En contrast amb el procediment típicament medieval, el pensament modern no es limita a rebre aquests temes i harmonitzar-los amb l'utillatge conceptual grec, sinó que cerca d'apropriar-se'ls i validar-los racionalment, fins a revelar-los finalment com a propis. D'aquesta manera, Turró mostra que la fonamentació de l'estat de dret en les filosofies de Kant i Fichte tradueix en termes juridicopolítics l'utopisme messiànic. De forma similar, Hegel interpreta l'economia trinitària i el dogma cristològic com a prefiguracions en el llenguatge de la representació (*Vorstellung*) de veritats especulatives pròpies de la raó, les quals al seu torn es materialitzen en el desplegament històric de l'esperit entès com a realització de la llibertat (Turró, 2016: 95-96).

Després d'aquest breu recorregut podríem preguntar-nos: què n'ha quedat, d'aquest grandios projecte *cosmètic* de la Modernitat? Aquesta pregunta equival a plantejar-se la vigència del projecte modern com a tal, una qüestió a què Salvi Turró —de manera coherent amb la seva comprensió de la Modernitat com a esfinx— refusa donar una resposta definitiva. D'una banda, la proliferació de discursos de caire gnòstic i acosmista, juntament amb l'espectacle catastròfic de la nostra contemporaneïtat, sembla indicar l'ensorrament definitiu de la noció de κόσμος, ensorrament propiciat aquesta vegada per l'impuls faustic i l'afany «mundanitzador» del pensament modern mateix. No obstant això, tampoc no podem renunciar del tot a idees rectores de la Modernitat com són el dret, la llibertat, l'autonomia, la pau; unes idees a través de les quals encara pensem el món i mirem de configurar-lo. Expressat en uns altres termes: no podem deixar de rebutjar la immundícia del món, un rebuig que reflecteix la més pregona inquietud del tercer dels interrogants kantians: què m'és permès esperar? Tot sembla apuntar que ens trobem ubicats —nosaltres, els últims, els més nous, els literalment moderns— en un espai indeterminat, transitori, crític —l'espai de les decisions crucials—. Aquesta situació reclama un esforç suplementari d'orientació, per a la qual la recerca de Salvi Turró pot proporcionar-nos unes eines indispensables.

El volum que presentem recull dotze treballs de caràcter científic dedicats a autors i qüestions del pensament modern, especialment —si bé no de manera exclusiva— de la segona Modernitat (Kant i l'idealisme alemany). El contingut i l'enfocament dels articles reflecteixen la influència exercida per Salvi Turró en els seus ja més de quaranta anys de dedicació a la filosofia, fet que fa del volum —a més d'una aportació acadèmica— un gest de reconeixement i homenatge a la seva figura. El llibre està estructurat en quatre eixos temàtics corresponents

a algunes de les principals línies de recerca conreades per Salvi Turró sense pretensió d'exhaustivitat ni d'esgotar tots els temes de què s'ha ocupat al llarg de la seva dilatada trajectòria docent i investigadora. A continuació oferim un resum més detallat de cadascun dels eixos i dels articles que inclouen, els quals han estat ordenats segons un criteri cronològic-històric.

El primer eix, titulat *Gènesi del model transcendental*, reconstrueix el sorgiment del posicionament filosòfic inaugurat per Kant —i preparat per altres pensadors— entès com una concepció del coneixement que pren com a base el Jo i les seves operacions. Mitjançant l'estudi de les reflexions contingudes en el *Duisburg Nachlaß* de 1775, el capítol de Francesc Forn i Argimon, «Gènesi del model filosòfic transcendental en Kant», descriu amb precisió el pas del model precrític de la ment a la concepció del Jo i del judici del Kant madur. En aquesta línia, l'estudi de Miquel Montserrat i Capella, «Els prefacis A i B de la *Crítica de la raó pura*. Una anàlisi comparativa», examina els significatius desplaçaments i alteracions entre els prefacis de la primera i la segona edició de la *Crítica* i conclou la seva relació de complementarietat, malgrat les evidents dissemblances.

El segon eix, *Capgiraments del transcendentalisme*, analitza diversos enfocaments crítics envers les aspiracions absolutistes i fonamentadores del model transcendental des dels temps de Kant fins a la nostra contemporaneïtat. En el capítol «Una flama pura que crema per si sola». La polèmica de Jacobi amb Fichte», Ramon Coletes Caubet examina la tesi de Jacobi segons la qual la filosofia moderna, i en particular l'idealisme de Fichte, desemboquen inevitablement en el monisme i el nihilisme. L'article qüestiona aquesta conclusió i —després d'indagar detalladament la doctrina fichteana de l'autoposició del Jo censurada per Jacobi— explora la possibilitat d'un pluralisme discursiu compatible amb el marc conceptual de la Modernitat. L'ambivalent recepció —ahora continuadora i reformadora— del pensament kantià per part de Schopenhauer és l'objecte de l'estudi de Fernando Martínez Herrera, «“La intuïció és intel·lectual”: Schopenhauer contra Kant, amb Kant». Analitzant l'ús del terme 'intuïció intel·lectual' en Schopenhauer, Martínez Herrera examina les subtils modificacions que el pensador de Danzig introdueix en la doctrina kantiana de l'aprioricitat de la causalitat. L'aportació d'Abel Cutillas, «Nietzsche: *Sobre veritat i mentida en sentit extramoral*, encara», traça l'evolució de la noció de veritat en Nietzsche i descriu el camí del seu pensament com un intent de retorn al kantisme i a l'escissió funcional de la raó, defugint les entronitzacions de la veritat pròpies del postkantisme. Per acabar, la contribució de Rubèn Guilanyà Serrano, «Un argument epistemològic per atacar l'idealisme transcendental de Husserl. Defensa d'una fenomenologia realista», argumenta contra Husserl que l'idea-

lisme transcendental no és un element essencial de la fenomenologia i que es basa en un discutible dogma cartesià. Per substantiar aquesta tesi, Guilanyà es basa en el pensament de Roderick Chisholm, el qual defensa la compatibilitat entre fenomenologia i realisme metafísic.

L'estret lligam entre Modernitat i l'anhel filosòfic de «cosmicitat» constitueix el focus del tercer eix del volum, titulat *Cosmètica i ordre del món*. S'hi estudien des d'aquelles propostes que destaquen el caràcter eminentment racional de tota visió totalitzant de la realitat (Spinoza, Hegel) fins a les que exploren vies alternatives d'accés a l'Absolut, com ara l'experiència de la bellesa (Hölderlin, Schelling). El capítol signat per Sánchez de León pren com a punt de partida la «primacia de l'actuar sobre l'ésser» destacada recentment per alguns estudiosos com la innovació fonamental introduïda per l'idealisme alemany en el pensament filosòfic. Sánchez de León sosté que aquesta innovació ja és present en Spinoza, el qual concep l'essència divina com a potència infinita i cerca de reconstruir l'ordre del món per mitjà d'aquesta noció, invertint així la tradicional via ascendent —del finit a l'infinit— d'accés cognitiu al diví. La idea de la contemplació estètica com a via d'accés a l'Absolut és tractada també per Marta Nebot Querol en el capítol «L'art: propedèutica o superació de la filosofia? Comparació entre Fichte i Schelling», el qual contraposa les concepcions estètiques de Fichte i Schelling. Mentre que el primer subratlla la funció propedèutica de l'art en relació amb la filosofia, el segon defensa que la filosofia constitueix el camí cap a l'art. El text de Mumbrú, que porta per títol «Hölderlin: entre Kant i els grecs», analitza l'ús del llenguatge poètic per part de Hölderlin entès com a instrument tant d'accés a l'Absolut com de construcció d'una nova comunitat. Mumbrú posa al descobert els elements platònics i kantians presents en aquesta concepció i mostra que tots els intents d'unificació de les escissions en Hölderlin resulten finalment fallits a causa del caràcter excèntric de la Natura. El bloc temàtic es clou amb el text de Michele Cardani «Quin tipus de conceptes són necessaris per fer del món un món? La *Ciència de la lògica* com a diccionari ontològic». Partint d'unes reflexions de Turró a propòsit del projecte cosmètic hegel·lià, Cardani mostra que la *Lògica* de Hegel —idèntica amb la metafísica— pot ser entesa com un diccionari del món en què s'abolix la diferència entre la forma del pensament i el seu contingut i s'exposa el llenguatge mateix de l'ésser.

L'últim eix temàtic, *Saviesa i mundanitat*, s'ocupa de la dimensió pràctica, sapiencial i orientada a la vida del pensament modern. En el capítol titulat «Moralistes francesos: algunes implicacions per a la (teoria) política», Javier Pamparacuatro Martín examina els trets característics de la línia de pensament integrada per Chamfort, Joubert, La Bruyère, La Rochefoucauld

i Vauvenargues. Establint una contraposició amb els *philosophes* francesos, Pamparacuatro exposa com el pensament polític d'aquests autors es distancïa deliberadament de tot sistema i teoria abstractes, desconfia de la naturalesa humana i és contrari a tot utopisme revolucionari que es caracteritza per una fe desmesurada en la raó divorciada de la vida concreta. Per acabar, l'aportació de Mònica Carbó, «Kant, Hegel i l'ensenyament de la filosofia: una invitació a filosofar», analitza i compara les concepcions pedagògiques de Kant i Hegel, lligades a l'exercici pràctic de la docència universitària. A través de l'estudi detallat de la metodologia, els continguts, els objectius i la funció de l'educació filosòfica en ambdós pensadors, Carbó posa de manifest el vincle essencial entre els seus respectius projectes filosòfics i la forma expositiva que aquests van revestir en l'exercici pedagògic. Així, tant per a Kant com per a Hegel, l'ensenyament i l'aprenentatge de la filosofia es confonen amb la mateixa activitat de filosofar.

Com afirmàvem a l'inici d'aquesta introducció, la trajectòria filosòfica de Salvi Turró ha estat variada i altament productiva. Som molts els que sentim un deute de gratitud envers el seu acurat quefer investigador i l'excel·lent tasca docent exercida durant anys amb un magisteri incontestable a les aules de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona. Són moltes també les persones que haurien pogut —encara més les que haurien volgut— participar en aquest volum d'homenatge. Aquest projecte neix l'any 2021 amb la idea de reunir una sèrie d'investigadors que s'havien doctorat amb Salvi Turró o que cultivaven —influenciats per ell— línies d'estudi i de recerca similars. Segurament ens hem deixat molta gent al sarró. Que serveixi aquest volum com a primera mostra col·lectiva d'agraïment, homenatge i celebració de la seva persona.

Per acabar, voldríem agrair la col·laboració de Guillem Sales i de Josep Monserrat en la traducció dels textos de Michele Cardani i Javier Pamparacuatro respectivament. A Josep Monserrat, a més, li volem agrair l'entusiasta acollida del projecte i l'eficaç acompanyament al llarg de tot el procés d'edició.⁶

ÀLEX MUMBRÚ MORA

I JOSÉ M.ª SÁNCHEZ DE LEÓN SERRANO

⁶ La bibliografia que presentem a continuació indica les fonts primàries i les obres de Salvi Turró consultades per les autores i els autors d'aquest volum.